

Een aaibaar rijksmonument

Rijstpakhuis Batavia kan er weer eeuwen tegen

Toen op 1 maart 1872 Remmert Adriaan Laan, Jan Adriaan Laan en stiefbroer Frederik Bloemendaal de firma Bloemendaal & Laan oprichtten, stond de Zaanstreek aan het begin van een economische opleving. De aanleg van het Kogerpolderkanaal (in 1849) en het besluit tot de aanleg van het Noordzeekanaal in 1866 heeft veel Zaanse ondernemers geïnspireerd tot het bouwen nieuwe fabrieken ter vervanging van de goed ontwikkelde windmolenindustrie. Toepassing van nieuwe bouwmaterialen, zoals giet- en smeedijzer, en de verder ontwikkelde stoomwerktuigen betekenden een grote uitdaging voor de innoverende Zaanse ondernemers.

Het mercantilisme in landen als Duitsland en Engeland had in de eerste helft van de negentiende eeuw een negatieve invloed op de export van Nederlandse bedrijven gehad. De 'Indische Baten' zorgden er echter voor dat er grote infrastructurele werken konden worden uitgevoerd. Er werden spoorwegen aangelegd en kanalen gegraven. Na het verlaten van de import beschermende maatregelen in onze buurlanden keerden de kansen voor de ondernemers. In die tijd werden ze overigens geconfronteerd met verschillende ondernemersstrategieën. Voor 1850 was stoom geen concurrent voor wind, water, paard en mens. Na 1850 moest er vaak een keuze gemaakt worden uit voortzetting van het molenbedrijf, aangevuld met bijvoorbeeld thuisarbeid, een combinatie tussen molens en stoommachines, toepassing van kleine stoommachines of grootschalige inzet van de stoomtechniek¹.

In polemieken kregen de 'lethargische ondernemers' de schuld van de trage opkomst van stoomwerktuigen en spinmachines in ons land. Nederland leed onder de jansaliegeest volgens Potgieter in zijn korte verhaal *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (aanvankelijk gepubliceerd in *De Gids*, 1841)².

¹ Geschiedenis van de techniek in Nederland – Techniek en samenleving, uitgegeven in 1995, hoofdstuk 'Een land met stoom'

² Geschiedenis van de techniek in Nederland – Techniek en samenleving, uitgegeven in 1995, hoofdstuk De geest van Crystal Palace

Inmiddels zijn er diverse studies gepubliceerd waarin wordt uitgelegd waarom de industrialisatie van Nederland later op gang kwam dan in Engeland of bijvoorbeeld België.

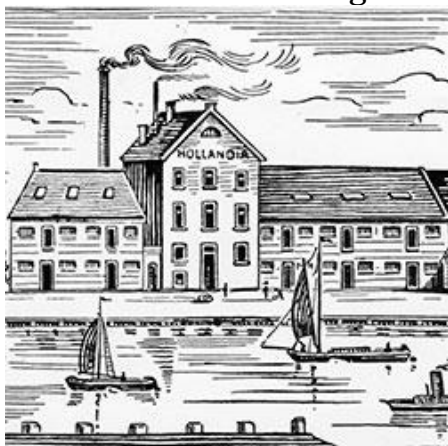
Het Napoleontische bestuur had gezorgd voor ingrijpende vernieuwingen op zowel het bestuurlijke als culturele vlak waardoor er o.a. veel meer ruimte ontstond voor ondernemende zakenmensen om hun bedrijven uit te bouwen. De soevereiniteit van de stad en het gewest werd opgeheven. Een eenheidsstaat werd uitgeroepen; eenheid van staatsburgerschap en eenheid in bestuur, beleid en rechtspraak. Talrijke culturele en maatschappelijke instellingen kwamen tot stand. De liberaal Johan Rudolf Thorbecke ontwierp een nieuwe grondwet waarin e.e.a. in 1848 werd vastgelegd.

Aan het einde van de achttiende eeuw kwam met de Franse invasie en de Bataafse Revolutie een einde aan het Ancien Régime: de samenleving was niet langer gebaseerd op politieke, maatschappelijke en economische bindingen aan een vorst, maar was gebaseerd op een rechtsstaat.

Door de 'gelijkheid, vrijheid en broederschap' zoals die door de Fransen werd geïntroduceerd, verhuisde ook het initiatief voor vernieuwingen in bijvoorbeeld de toegepaste kunst zoals de architectuur van de bestuurlijke of kerkelijke machthebbers naar de bewuste en vermogende burgerij waaronder de industriëlen met hun fabrieken en de handelaren met hun pakhuizen. In dit tijdsgewricht moesten de oprichters van Bloemendaal & Laan ook kiezen voor de vormgeving van hun nieuwe fabriek.

Stoompellerij Hollandia

In oktober 1872 ging de 'Stoomrijstpellerij De Unie' bij Wessanen & Laan in productie. In feite was deze fabriek niet meer dan een 'door stoom in beweging gezette windmolen'; de techniek verschillende niet van die van een windpelmolen³. De fabriek bestond o.a. uit een één-cylindertoestoommachine van 112 pk met een werkende stoomdruk van 4 atm. en vier pelstenen. De eerste conclusie was dat een windmolen zuiniger pelde dan de nieuwe fabriek. Toch werden de huurcontracten van de pelmolens de Bonsem en de Rosbayer bij Albert Vis opgezegd. Men vertrouwde volledig op de nieuwe techniek. De vijf broers (zonen van Jan Laan) in de vennootschap Wessanen & Laan droegen daarnaast op 1 maart 1872 de pelmolen de Jonge Prinses over aan hun 3 neven bij de zojuist opgerichte firma Bloemendaal & Laan. Met z'n achten waren ze reeds de vierde generatie in de Laandynastie die zich in de Zaanstreek bezig hield met de voedselindustrie.

De Zaanse pellerijen overheersten op dat moment de Nederlandse rijstindustrie: driekwart van de ingevoerde rijst werd in die tijd in de Zaanstreek gepeld. De Unie was een van de eerste stoompellerijen in Nederland. In de Zaanstreek was in 1852 de pellerij van D. van Voorst & Zoon in Zaandam in productie genomen. Na Wessanen & Laan volgden de firma C. Kamphuis in 1874 met de Jonge Kuyper en Bloemendaal & Laan in 1877 met hun stoompellerij de Hollandia.

Op 14 april 1877 werd de eerste steen gelegd voor de rijstpellerij Hollandia aan de Veerdijk te Wormer en het houten pakhuis Java. Op 4 december van dat jaar

³ Wessanen's Koninklijke Fabrieken 1765 – 1940, door Raymond Laan uitgegeven in maart 1940, pagina 94

werd de pellerij in gebruik genomen. De stoomrijstpellerijen de Unie en Hollandia waren bijna identieke gebouwen. Beide werden gebouwd door Gebroeders Gorter uit Wormerveer⁴.

In eerste instantie werd er voor de vormgeving van het gebouw gebruik gemaakt van de kennis en ervaring van de zeer goed bekend staande molenmakers van Gebrs. Gorter. Het aannemersbedrijf had echter op tijd de veranderingen in het vakgebied onderkend. De gebroeders waren, als constructeurs, al snel op de hoogte van de specifieke eisen die werden gesteld aan het opstellen van stoomketels en het drijfwerk in de 'moderne' fabrieken.

*Rijstpellerij De Unie op de voorgrond met de vrijwel identieke rijstpellerij Hollandia op de achtergrond. In het midden oliemolen De Hoop. Datering is omstreeks 1872.
Foto: Gemeente Archief Zaanstad*

Beide fabrieken waren uitgevoerd in een neoclassicistische stijl waarbij de kenmerkende halfronde vensters direct opvallen. Een paar honderd meter verder stond, ook aan de Veerdijk in Wormer, nog een mooi voorbeeld van deze bouwstijl: de oliefabriek De Liefde uit 1852. Andere voorbeelden waren oliefabriek De Wachter en de Herder uit 1891. Pakhuis Wormerveer is een laatst overgebleven voorbeeld van deze stijl. Gorter had een soort standaard ontwikkeld voor de gevelopbouw van fabrieksgebouwen en paste deze toe vanaf de jaren zestig tot aan het einde van de negentiende eeuw⁵. De gebroeders hebben ook de nieuwe bouwmaterialen al snel in hun constructies toegepast. Pakhuis Wormerveer uit 1881 heeft een houten gebintconstructie, pakhuis Batavia heeft gietijzeren kolommen en stalen dwarsliggers.

⁴ Van wind naar Stoom, Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek, door Jaap Schipper uitgegeven in 2008, Hoofdstuk 7 De eerste Zaanse fabrieken.

⁵ 'Stoom aan de Zaan' door J. Kingma in MBTZ Nieuwsbrief van oktober 1985

Tussen kunde en kunst

Met de vormgeving van een gebouw wil de eigenaar meestal een zekere voornaamheid uitdrukken. Hij zoekt daarvoor een stijl die het beste past bij de uitstraling die, volgens de opdrachtgever, behoort bij het bedrijf. Zeker bij een geslaagd ontwerp zal het bedrijf in z'n reclame-uitingen gebruik maken van de vormgeving van zijn fabrieken. Ook Bloemendaal & Laan was trots op haar fabrieken getuige het oude affiche dat is opgenomen in de kalender die werd uitgegeven door Zaanstad in 2000.

De constructeurs van Gebroeders Gorter zorgden voor een solide ontwerp met een grote bruikbaarheid; de 'bouwkunde' was door hun goed verzorgd. Bloemendaal & Laan wilde echter meer: de firmanten verlangden schoonheid en uitstraling. Voor de 'bouwkunst' moest men dus op zoek naar een architect. Liefst een architect met een uitgesproken idee over een aansprekende bouwstijl.

Tot een doorbraak van werkelijk vernieuwende architectuur is het in de negentiende eeuw nooit gekomen. Het bleef veelal bij nabootsen van oude vormen waarbij in het begin van de eeuw werd gekozen tussen Griekse,

Romeinse of gotische vormen. De classicistische stijl overheerste. Vanaf het midden van die eeuw kwam er meer belangstelling voor renaissance motieven uit de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw⁶. Een zeer aansprekend gebouw uit die periode is het Rijksmuseum in Amsterdam (1876-1885) van architect dr. P.J.H. Cuypers waarin men naast gotische motieven ook renaissance motieven aantreft. Andere imponerende gebouwen zijn o.a. het Centraal Station (1881-1885) in Amsterdam van Cuypers, in samenwerking met A.E. van Gendt, en de Stadsschouwburg (1894), gebouwd door van Gendt in samenwerking met J.L. en J.B. Springer. Omdat de neo-renaissance in Nederland zich meer liet inspireren door architectuur van vroegere lokale bouwmeesters zoals Hendrick de Keyser, spreekt men vaak over Hollandse renaissance.

We kunnen stellig aannemen dat Jan Adriaan Laan ook duidelijk geïmponeerd was door deze monumentale gebouwen. Als zeer bereid zakenman en bestuurder verkeerde hij regelmatig in kunstminnende en intellectuele kringen. Hij werd in 1887 wethouder in Wormerveer, in 1897 lid van Provinciale Staten in Noord-Holland en in 1905 senator. Hij was president-commissaris bij de Twentsche Bank en commissaris bij de Koninklijke Hollandse Lloyd. De kunstzinnige aspiraties van J.A. Laan hebben hem waarschijnlijk nog dichter naar de 'bouwkunst' geleid. Het is bekend dat hij correspondeerde met kunstenaars van zijn tijd zoals Willem Maris, Jan Veth en Therese Schwartz. Deze laatste schilderde ook de portretten van zijn kinderen⁷. De vraag was dus niet of er een architect zou worden aangetrokken, maar meer welke

⁶ Geschiedenis de bouwkunst door Sutterland-Pointer, uitgegeven in 1977.

⁷ M.T.Pruijs en J.Kingma 'De Zaanwand in Wormer' in 'Industriële Archeologie' Vol. 33 (1989) 186-212

bouwmeester de stijl van zijn fabrieken en pakhuizen zou bepalen. Dat werd het architectenduo J.P.F. van Rossem (1854-1918) en W.J. Vuyk (1855-1918)

De bouwmeesters van J.A. Laan

In de vakliteratuur is bijzonder weinig informatie te vinden over het architectenbureau van J.P.F. van Rossem en W.J. Vuyk uit Amsterdam. Zelfs over het oeuvre bestaat grote onduidelijkheid.

Jaap Schipper noemt in zijn standaardwerk 'Van wind naar stoom' o.a. het in 1977 verbrande hotel Polen aan Rokin in Amsterdam. Ook diverse andere bronnen noemen dit pand. In de beeldbank van het Stadsarchief van Amsterdam zit een fraaie tekening die echter is ondertekend door E. Cuypers. De beeldbank geeft als vervaardiger: E. G. H. Cuypers (architect). De databank van het Nederlands Architectuur Instituut geeft daarvoor een sluitende verklaring: *Het Poolsche Koffiehuis aan de Kalverstraat werd in 1890 gekocht door Caspar Trier, die het een jaar later liet vervangen door nieuwbouw met 32 logeerkamers naar een ontwerp van J.P.F. van Rossem en W.J. Vuyk. Enkele jaren later volgde een aanzienlijke verbouwing en uitbreiding aan het Rokin door Ed. Cuypers, waarbij de capaciteit verdubbelde tot een zestigtal logeerkamers en waarbij de hoofdingang werd verplaatst van de Kalverstraat naar het Rokin. In 1919 volgde een inwendige verbouwing door de Gebroeders Van Gendt.*

Daarmee weten we dus nog niets over de stijl waarin de eerste bebouwing door van Rossem en Vuyk werd uitgevoerd. E. Cuypers bouwde duidelijk in neorenaissancistische stijl.

Van één monumentaal gebouw weten zeker dat het door het architectenbureau van Rossem en Vuyk ontworpen is: Circustheater Carré in Amsterdam. De over meerdere verdiepingen doorlopende geledingen met pilasters en het gepleisterde baksteen geven dit gebouw echter een zuidelijke (Italiaanse) renaissance uitstraling. Het is zeker geen Hollandse renaissance.

Het zou goed kunnen zijn dat dit imponerende gebouw aan de Amstel uit 1886 Jan Adriaan Laan heeft doen besluiten het duo uit te nodigen naar de Zaanstreek.

De creatie van de 'Zaanwand'

Nadat J.A. Laan gekozen had voor een vaste architect ging het snel met harmonisering van de fabriekswand aan de Veerdijk in Wormer. In 1894 kregen van Rossem en Vuyk de opdracht voor het ontwerp van pakhuis Batavia. In 1896 verbrandden de pakhuizen Saigon en Bassein. Nog in hetzelfde jaar kregen de architecten opdracht voor een nieuw pakhuis Saigon. In 1897 werd dat opgeleverd. Pakhuis Bassein heeft uiteindelijk in 1905 de huidige uitstraling gekregen. De fabriek zelf werd diverse malen vergroot, meestal werd aan de achterkant een stuk bijgebouwd. Maar in 1902 kreeg ook de fabriek een geheel nieuwe voorgevel, inclusief een klokkentoren. Tenslotte werd in 1906 het houten pakhuis Java vervangen door een nieuw gebouw, geheel in de stijl van de overige panden in het complex van Bloemendaal & Laan. Hiermee werd een zeer harmonieus geheel gecreëerd.

*Kolom met aangegoten schoor.
Foto: Hooyschuur Architecten*

met daartussen segmentboog spaarvelden⁸. De dwarsbalken rusten in de voorgevel op de versterkte hoeken van de risalerende traveeën of op het extra metselwerk, zoals tussen de derde en vierde of de zesde en zevende travee.

Door de toegepaste stijl is een mooie eenheid ontstaan waar de firma, in haar reclame uitingen, nog jaren gebruik van heeft gemaakt. De naastgelegen Stoomrijstpellerij De Unie werd uiteindelijk een ensemble van diverse bouwstijlen waarin weinig samenhang te bespeuren was.

Restauratie in fases

Het is te prijzen dat de nieuwe eigenaren van het rijksmonument Batavia een gerenommeerd architectenbureau hebben benaderd voor de restauraties aan dit monumentale pand die, i.v.m. het behoud van het casco en de mogelijkheden voor hergebruik, dringend nodig waren.

⁸ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, beschrijving Rijksmonumentnr: 522178 Batavia, Wormer

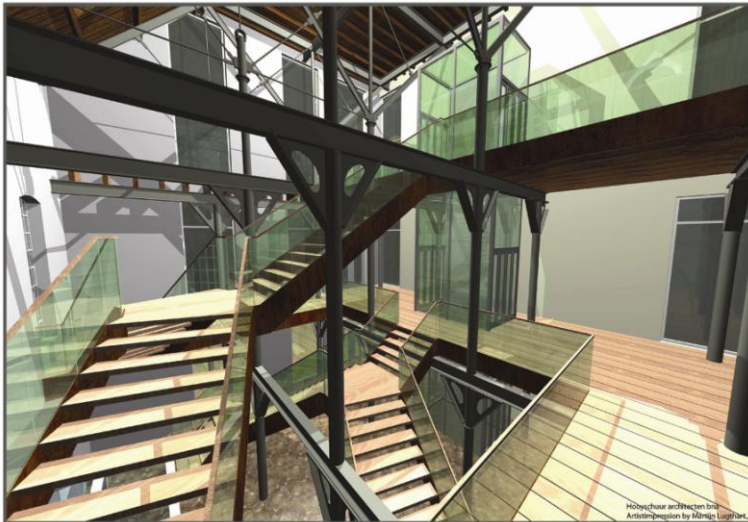
De constructie van de panden verschilt: de gietijzeren kolommen in Saigon zijn overgedimensioneerd, de kolommen in Hollandia I en Batavia hebben nog gietijzeren opengewerkte aangegoten schoren (korbelen) en pakhuis Java heeft als een van de eerste pakhuizen een volledig beton skelet.

Uit de opmetingstekening van het interieur blijkt dat de dwarsbalken voor de eerste verdieping evenwijdig aan de voorgevel liggen, op de tweede verdieping staan ze haaks op de voorgevel. Door dit kruisverband verkreeg het gebouw stabiliteit. De I-balken worden bij de muren opgevangen in consoles in de dragende muren. Deze constructie is ook gedeeltelijk terug te zien in de voorgevel. De trekkrachten aan de stalen spanten van de dakconstructie worden middels stalen schoren en trekstangen opgevangen. In de nieuwe bestemming zijn deze trekstangen verhoogd i.v.m. toegankelijkheid van de 2de verdieping.

De symmetrische voorgevel, op het zuiden, heeft negen traveeën, waarbij de tweede, vijfde en achtste traveeën risaleren en eindigen in tuitgevels die de daklijst doorbreken. De overige traveeën worden op de verdieping gescheiden door lisenen

In 2005 was Hooyshuur architecten uit Wormerveer verantwoordelijk voor de restauratie van de buitenkant van het pand. Daarbij werden de gevelrisalieten weer in de oorspronkelijke vorm teruggebracht. Ook werden een aantal van de oorspronkelijke dakkapellen weer teruggeplaatst.

Op maandag 24 januari 2011 hebben Cees Hooyshuur en projectleider Henk Kerssens de restauraties aan het interieur tijdens een korte rondleiding toegelicht. Naast de aanpassingen i.v.m. de geluidsisolatie en de voorschriften van de brandweer zijn er twee zeer aansprekende restauraties uitgevoerd. Doordat de onderslagbalken op de begane grond sterk geoxideerd waren werden de gemetselde poeren uit elkaar gedrukt. Deze balken zijn allemaal vervangen door betonnen prefab balken en de poeren zijn opnieuw opgemetseld.

Doordat het pand een nieuwe publieksfunctie krijgt, is er erg veel aandacht besteed aan een nieuwe ingangspartij. Achter de toegangsdeur in de vijfde travee in de voorgevel is een opengewerkt trappenhuis gecreëerd. In deze nieuwe vide is de constructie van gietijzeren kolommen, draagbalken en de daarop rustende vloerbalken goed te zien. Dit geeft de ingang een zeer stoere uitstraling die goed past in dit industriële monument.

Hooyshuur architecten heeft bijzonder veel ervaring met het restaureren van historische gebouwen. In de Zaanstreek is het bureau o.a. verantwoordelijk voor de restauratie van Gortpellerij Zwaardemaker aan de Oostzijde en de Jedelooschool aan de Westzijde in Zaandam.

Een uniek ensemble

In *Architectura*, een Nederlands architectuurtijdschrift, uitgegeven tussen 1893 en 1926 door architectengenootschap *Architectura et Amicitia*, werd in het begin van de twintigste eeuw erg badinerend geschreven over *“het verval van de bouwkunst”* in de voorgaande eeuw. Dat verval gold overigens ook voor schilder- en beeldhouwkunst. Berlage vond zelfs dat het verval met de Renaissance begonnen was.

Andere schrijvers stelden dat de massawoning, de fabriek, de administratie- en kantoorgebouwen geen onderwerp waren voor architectuur- en kunsttheorie. Over smaak valt echter niet te twisten, De een valt voor de Beurs van Berlage, de ander kan genieten van het tegenoverliggende Centraal Station in Amsterdam. Maar los van de schoonheid van de diverse stijlen is men zich in de loop van de twintigste eeuw steeds meer gaan interesseren voor ‘industriële erfgoed’ in het algemeen en het ensemble in het bijzonder.

Een fabriek, de pakhuizen en de bijbehorende fabrikantenvilla’s maken het totale complex van Stoomrijstpellerij Hollandia op beide oevers van de Zaan een voor Nederland uniek complex. Daarom is het zo belangrijk dat pakhuis Batavia weer in volle glorie is hersteld.

De monumentencommissie van Wormerland laat, via haar secretaris Sjaak Schavemaker, weten dat de commissie blij is dat het pand is gerestaureerd en dat het op termijn weer voor het publiek toegankelijk zal zijn. Er is echter nog een mooie taak weggelegd voor de gezamenlijke monumentcommissies in Zaanstad en Wormerland. Het ensemble van fabriek, de Zaanbrug en de koopmanshuizen

verdienen het om vanwege hun hoge cultuurhistorisch waarde in één context te worden beschermd.

De Zaanwand in Wormer met rechts pakhuis Batavia. Foto: auteur

De koopmanshuizen op de andere Zanoever. Foto: auteur

Door: Cees Kingma, Castricum voor: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>